

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

**ISBN 978-617-7475-73-5
ISSN 2226-4388
DOI: 10.31651/2226-4388-2020-29**

МОВОЗНАВЧИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

ВИПУСК 29

Виходить 2 рази на рік
Заснований у 2006 році

ЧЕРКАСИ – 2020

**Засновник, редакція – Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького**

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованих засобів масової інформації
КВ № 12092-963Р від 14.12.2006.

У збірнику наукових праць з'ясовано актуальні проблеми історії мови, діалектології, дискурсології, перекладознавства, лінгвостилістики, когнітивної лінгвістики, соціолінгвістики.

Для викладачів, аспірантів і науково обдарованої молоді.

Випуск 29 збірника наукових праць «Мовознавчий вісник» рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 2 від 5 листопада 2020 року).

Журнал індексований Google Scholar, Index Copernicus (ICV 2019: 60.13).

Відповідальний редактор: *Л. В. Шитик*, доктор філологічних наук, професор.

Відповідальний секретар: *Т. В. Щербина*, кандидат філологічних наук, доцент.

Склад редакційної колегії:

Г. І. Мартинова, доктор філологічних наук, професор; *М. І. Калько*, доктор філологічних наук, професор; *О. О. Селіванова*, доктор філологічних наук, професор; *П. Ю. Гриценко*, доктор філологічних наук, професор; *А. Золтан*, доктор філологічних наук, професор (Угорщина); *О. Тімко-Дітко*, доктор філологічних наук, професор (Хорватія); *Б. Осовський*, доктор наук (Польща); *Х. Бак*, доктор філологічних наук, професор (Туреччина); *М. Вашичек*, доктор філософії (Чеська Республіка); *М. Янков'як*, доктор гуманітарних наук (Чеська Республіка); *В. Лебович*, доктор філософії (Угорщина); *Р. Бальсис*, доктор гуманітарних наук, професор (Литовська Республіка); *Є. Барань*, доктор філософії, доцент; *А. Ф. Бергсасі*, доктор філософії, доцент; *В. М. Мойсієнко*, доктор філологічних наук, професор; *О. Ю. Зелінська*, доктор філологічних наук, доцент; *В. В. Калько*, доктор філологічних наук, доцент; *М. І. Личук*, доктор філологічних наук, доцент; *І. А. Мельник*, доктор філологічних наук, доцент; *І. В. Гороф'янюк*, кандидат філологічних наук, доцент; *В. В. Денисюк*, кандидат філологічних наук, доцент; *С. Є. Ігнатєва*, кандидат філологічних наук, доцент; *Л. В. Корновенко*, кандидат філологічних наук, доцент; *А. А. Таран*, кандидат філологічних наук, доцент.

За дотримання права інтелектуальної власності, достовірність матеріалів та обґрунтування висновків відповідають автори

Адреса редакційної колегії:

18000, м. Черкаси, бульвар Шевченка, 81,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
кафедра українського мовознавства і прикладної лінгвістики. Тел. (0472) 355396
web-сайт: <http://biblioteka.cdu.edu.ua/index.php/movoznavchi-visnyky.html>
e-mail: movoznavchyi_visnyk_chnu@ukr.net

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ МОВИ

Кочіш Мігай УКРАЇНСЬКІ РУКОПИСИ В БІБЛІОТЕЦІ СЕГЕДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ	5
Денисюк В. В. ДІАХРОННА ФРАЗЕОЛОГІЯ В РУСИСТИЦІ: ВЕКТОРИ ДОСЛІДЖЕННЯ І ПРОБЛЕМИ	10
Кочерга Г. В. ДІЄСЛОВО В ГРАМАТИЧНОМУ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ	25

ДАЛЕКТОЛОГІЯ

Мартинова Г. І., Павлюк Ю. В. ЛЕКСИЧНА ВАРІАТИВНІСТЬ У ПАРЕМІЯХ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ (ЗА ЗБІРКОЮ МАТВІЯ НОМИСА)	33
Рябець Л. В. ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДСТАВЛЕННЯ СУБСТАНТИВНОЇ СЛОВОЗМІНИ В УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ НА КАРТАХ АТЛАСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	38
Кобиринка Г. С. НАГОЛОШУВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ У ГОВІРКАХ ЗАХІДНОЇ ПОЛТАВЩИНИ (НА МАТЕРІАЛІ ДІАЛЕКТНИХ ТЕКСТІВ)	43
Громко Т. В. СИСТЕМА ЗАЙМЕННИКОВИХ ГРАМАТИЧНИХ ФОРМ ЗА ТЕКСТОГРАФІЧНИМИ ДАНИМИ ГОВІРКИ	51
Задорожня І. В. НАЗВИ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ В НАРОДНІЙ ГЕОГРАФІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ЧЕРКАЩИНИ	57

ДИСКУРСОЛОГІЯ

Вінтонів М. О., Дорошенко М. Н. ЧАСТКИ ЯК ВИРАЗНИКИ ЕМОЦІЙ ЗДИВУВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ	64
Бакиров П. У. ВОСПЕВАНИЕ СОВЕРШЕНСТВА ЛИЧНОСТИ В ПОСЛОВИЦАХ НАРОДОВ МИРА	72
Бондаренко Т. Г. FASHION-КОНТЕНТ У СОЦІАЛЬНІЙ МЕРЕЖІ «ІНСТАГРАМ»	78
Таран А. А. МОВНА ГРА ЯК ЗАСІБ ТВОРЕННЯ ВТОРИННОЇ НОМІНАЦІЇ	87
Голуб В. Ю. СПЕЦИФІКА ХУДОЖНЬОГО ВТІЛЕННЯ ВНУТРІШНЬОГО МОВЛЕННЯ У ТВОРАХ ДЛЯ ДІТЕЙ І ЮНАЦТВА	92

ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВО. ЛІНГВОСТИЛІСТИКА. КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА. СОЦІОЛІНГВІСТИКА

Прохоренко Л. В. АВТОРСКИЕ ПЕРЕВОДЫ В. БЫКОВА С БЕЛОРУССКОГО ЯЗЫКА НА РУССКИЙ	97
Корновенко Л. В., Иванова Н. П. ВОСПРИЯТИЕ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА (НА МАТЕРИАЛЕ СТИХОТВОРЕНИЯ В ПРОЗЕ «КАК ХОРОШИ, КАК СВЕЖИ БЫЛИ РОЗЫ...» И. С. ТУРГЕНЕВА)	103
Синявская О. Е., Агаджумаева Ш. АМБИВАЛЕНТНОСТЬ КОНЦЕПТА <i>ДЕНЬГИ</i> В РУССКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА (НА МАТЕРИАЛЕ ПАРЕМИЙ И ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ ДАННЫХ)	113
Бойко М. І. МОВНА СИТУАЦІЯ У СФЕРІ ШКІЛЬНОЇ ТА ВИЩОЇ ОСВІТИ ДОНЕЧЧИНИ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)	120

ДІАХРОННА ФРАЗЕОЛОГІЯ В РУСИСТИЦІ: ВЕКТОРИ ДОСЛІДЖЕННЯ І ПРОБЛЕМИ

В. В. Денисюк, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та методики її навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

e-mail: dvv2812@ukr.net

ORCID: 0000-0002-6773-1380

У статті зrealізовано спробу проаналізувати стан вивчення історичної фразеології в російському мовознавстві. Зважаючи на велику кількість наукових студій, докладну увагу зосереджено на ключових для діяхронної фразеології працях. Аналіз засвідчив, що в русистиці немає єдиного підходу до вивчення фразеологізму в діяхронії. Критерії його виокремлення базуються на критеріях, якими послуговуються синхроністи, що проектує однібічний вектор дослідження історії фразеологізму – від сучасного до минулого.

З'ясовано, що неабияку проблему становить джерельна база. Незважаючи на достатню кількість писемних пам'яток, дослідники залучають тексти без урахування хронології, варіантності, територіальної (а відтак і мовної) належності, що не дає змоги вважати їхні висновки достатньо обґрунтованими в площині формування фразеологічного фонду інших східнослов'янських мов.

***Ключові слова:** фразеологізм, стійке сполучення слів, діяхронія, синхронія, діяхронна фразеологія, історична фразеологія.*

Актуальність. Історична фразеологія, незважаючи на молодий вік, заповнює свою почесну нішу в системі лінгвістичних наук. Її виникнення пов'язане передовсім із тим, що в орбіту мовознавчих студій було втягнуто значну кількість писемних пам'яток різних хронологічних періодів, яка в напрямку до сьогодення продовжує невпинно збільшуватися, що ставить перед дослідниками завдання належного опрацювання їхніх мовних особливостей, адже для вивчення історії розвитку тієї чи тієї мови важливе значення має кожна пам'ятка. І. І. Срезневський наголошував, що всі давні тексти мають бути описані в аспекті лексикологічному, граматичному та історико-літературному [22, с. 80], відтак і фразеологічному.

Сучасний етап фразеологічних студій репрезентують дослідження, виконані переважно на матеріалі творів письменників ХІХ – початку ХХІ ст., ЗМІ, діалектного мовлення, засвідчуючи локальні лексико-граматичні трансформації стійких сполучень слів, які мовознавці, проте, не завжди можуть правильно потрактувати без ґрунтового знання історії того чи того фразеологізму. В аспекті нашої розвідки слухними є слова відомого мовознавця Ф. П. Філіна: «Надаючи першорядного значення дослідженням сучасної російської мови, ми водночас не повинні розцінювати вивчення її історії як справу другорядну. Історизм ... – одна з найважливіших особливостей мовознавства. Без уважного й усебічного дослідження минулого не можна правильно зрозуміти й передбачити майбутнє» [24, с. 15].

Б. О. Ларін у розвідці «Про народну фразеологію» наголосив, що науковцям необхідно зосередити свої зусилля на регіональній (діалектній) та історичній фразеології, зазначивши, що уважні пошуки народних фразеологізмів у давній писемності допоможуть приблизній їх хронологізації. Дослідник указав і на те, що такі фразеологізми зрідка можна знайти в діловій писемності, розповідній літературі та віршах, однак більш органічно вони впліталися в сатиричну літературу (інтермедії, жарти), а також засвідчені в збірниках прислів'їв і приказок, що почали з'являтися в Україні з ХVІ ст. [13, с. 32]. Мовознавець закликав молодих дослідників присвячувати свої розвідки саме діяхронній фразеології.

Про вагомість досліджень з історичної фразеології для розуміння сучасного її стану зазначав О. С. Юрченко: «Отже, для того, щоб фразеологія як наука змогла вийти з названого глухого кута [йдеться про виконання досліджень тільки в синхронії], потрібно, щоб її об'єкти вивчалися і в історичному плані. У цьому – актуальність праць з діахронної фразеології» [28, с. 4]. Нині в українстиці, білорусистиці та русистиці накопичено значну кількість розвідок, що так чи так торкаються проблем діахронної фразеології. Саме тому видається актуальним проаналізувати стан дослідження формування фразеологічного фонду східнослов'янських мов, що дасть змогу накреслити правильні вектори його студіювання, виокремити тенденції, властиві тому чи тому періоду або жанру.

Мета статті полягає в аналізі студій, що репрезентують діахронний підхід у дослідженні фразеології російської мови.

Матеріали і методи дослідження. Зважаючи на значний науковий доробок російських лінгвістів у галузі діахронної фразеології та усвідомлюючи неможливість охопити неохопне, увагу головно зосередимо на дисертаційних та монографічних працях, що передбачає послуговування як основними методами аналізу емпіричної бази і критичного її інтерпретування.

Результати дослідження та їх обговорення. Нині емпіричну базу історичної фразеології російської мови становить потужний корпус наукових розвідок: це і статті, і монографії, і дисертаційні праці, й узагальнювальні дослідження мови тієї чи тієї пам'ятки писемності. Понад чверть століття тому русистика отримала спеціальний бібліографічний вказівник «Історія та етимологія російських фразеологізмів (1825–1994)», який підготували О. К. Бірих, В. М. Мокієнко та Л. І. Степанова [2], за що заслуговують величезної дяки. Більшість із наведених у вказівнику праць усе ж торкаються етимології того чи того фразеологізму. Звісно, не оминула вказівник традиційна для робіт такого штибу проблема – чи можна зібрати воедино всі студії? Очевидно, це врахують фразеологи, укладаючи новий вказівник, бо розпорошені по багатьох збірниках і журналах матеріали не завжди потрапляють до академічної наукової спільноти, хоч зрідка спостерігаємо й таке. Наприклад, відсутня інформація про опубліковану в центральному журналі російської мовознавчої науки «Питання мовознавства» статтю Я. О. Спринчака, у якій автор, характеризуючи лексику московських та українських грамот XIV–XV ст. як відображення процесу формування російської та української мов на основі мови киеворуського періоду, зафіксував окремі стійкі сполучення слів, що в контексті реалізують відмінне значення, зумовлене семантичним зсувом, зокрема таким є сполучення слів *сватаѣ недѣла* [21, с. 120]. Якщо ж ідеться про власне історичний аспект, то це стосується й багатьох розвідок Л. І. Коломієць, Г. П. Вишневської та ін.

Як засвідчує аналіз емпіричної бази із задекларованої проблеми, «вибух» досліджень з історичної фразеології припадає на 50–70-і роки ХХ ст. Саме тоді в поле зору мовознавців потрапило багато пам'яток, однак основним об'єктом їхніх студій стали лексичні особливості (склад лексики, семантика, словотвір, особливості функціонування). Як краплі, у цих розвідках з'являються окремі підрозділи чи розділи, присвячені особливостям фразеології пам'ятки. Зауважимо й те, що проблему функціонування фразеологізмів у давніх текстах задовго до мовознавців порушили літературознавці, які, досліджуючи писемний спадок Київської Русі, неодноразово звертали увагу на стійкі словосполучення / традиційні формули, потрактовуючи їх як потужний стилістичний засіб у композиції літопису чи твору іншого жанру (О. С. Орлов, І. П. Єрьомін, Д. С. Лихачов, О. В. Творогов та ін.).

Однією з перших мовознавчих відповідей була дисертаційна праця «Фразеологія “Повчання” В. Мономаха у зв'язку із загальними питаннями фразеології російської мови» В. Л. Архангельського (1950), де автор ставить у залежність дослідження сучасної фразеології російської мови від її історичного вивчення [1], на чому через чверть століття наголошував В. М. Мокієнко: «майже повна нерозробленість діахронної фразеології починає серйозно гальмувати подальший розвиток фразеології синхронної» [16, с. 1].

Звертає на себе увагу залежність діахронних досліджень саме від джерельної бази. Цілком логічно, що перші такі студії були присвячені з'ясуванню фразеологічної палітри пам'яток літописного та ділового жанрів, спорадично виходячи за межі цього кола. Це, зокрема, дослідження Дж. А. Гарибян, де мовознавчиня вивчала фразеологію художнього дискурсу російської мови на матеріалі азовських повістей XVII ст. Дослідниця дійшла висновку, що мова аналізованих текстів засвідчує виразну тенденцію до зближення з народнорозмовною мовою азовського козацтва, зокрема і в адаптації та регіоналізації традиційних для тодішньої літератури фразеологізмів, що репрезентували переважно релігійну, воєнну та побутову сфери [6, с. 16].

Л. П. Вишневська досліджувала лексику й фразеологію російської демократичної сатири XVII ст. Дисертаційна праця дещо відходить від звичного річища діахронних фразеологічних студій у русистиці. Передовсім зауважимо, що авторка вмотивовує сутність історичного аналізу фразеологізму, його критерії, здатність того чи того сполучення слів набувати статусу фразеологізму шляхом втягнення його в інший дискурс та надання йому спеціальної конотації. Мовна гра, реалізувати яку авторам сатиричних творів допомагало поєднання церковнослов'янських та народнорозмовних елементів, забезпечувала сприйняття пересічним московитом нового значення в запропонованій автором ситуації, що звідси продовжувала розвиватися власне фразеологічним руслом, про що дослідниця зауважує: «... у XVII ст. відбувається не стільки формування фразеологізмів, скільки їх активізація в сатиричному стилі демократичної літератури» [5, с. 6]. Г. П. Вишневська суголосна з Б. О. Ларіним, який не вважав багато складних наукових термінів фразеологічними словосполученнями [12, с. 137]. На наше переконання, для діахронної фразеології відомий мовознавець мав стовідсоткову рацію. Як засвідчили подальші студії, фразеологи для історії мови почали послуговуватися широким розумінням фразеології, закладеним у працях В. В. Виноградова, тож у більшості випадків отримуємо ситуацію, коли про давній текст можна говорити, що він ледь не весь складається із фразеологізмів. Наприклад, Л. Г. Юдіна в дослідженні «Склад і функціонування фразеологізмів у текстах російських повістей другої половини XVII ст.» також послуговується широким розумінням фразеології, однак функціонування цих стійких сполучень слів подає крізь призму формування російської літературної мови з урахуванням антропоцентричного підходу. У текстах 64 пам'яток мовознавчиня зафіксувала 492 фразеологічні одиниці в 4102 випадках уживань. Л. Г. Юдіна констатувала, що не всі фразеологічні одиниці зареєстровані в історичних словниках російської мови, а для частини не вказано всіх значень, чим знову оголила проблему лексикографічної фіксації стійких сполучень слів та створення спеціальних фразеологічних словників, зокрема й історичних. Вагомим є зауваження, що «причини переваги давньоруськими книжниками тих чи тих ФО часто детерміновані вимогами жанру: у кожному різновиді і формі жанру повісті використовується свій певний набір фразеологічних засобів» [27, с. 16].

Не вдаючись до термінологічної полеміки, зазначимо, що в багатьох роботах з історичної лексикології та фразеології російської мови спостерігаємо «затягування» давньоруського періоду до кінця XVII ст., що провокує дослідників залучати для студіювання тексти різних століть, а для деяких часових відтинків – і різних держав, що а ргіогі не може дозволити мовознавцям зробити правильні висновки, на які наштовхуємося в роботах. Так відбувається своєрідне фразеологічне (як і лексичне, фонетичне, морфологічне) привнесення в тогочасну російську мову, коли, оминаючи багато століть, фразеологізм, наприклад XI ст., без жодних змін опиняється надбанням її фразеологічного фонду.

Безперечно, писемність киеворуського періоду, настільки розвиненою б вона не була, перебувала все ж у великій залежності від спочатку старослов'янської, а згодом і церковнослов'янської писемної традиції. Тиражування списків літописів чи євангелій створює картину загального поширення та активного вживання стійких сполучень слів відповідних тематичних груп. Зміни починають простежуватися тільки тоді, коли на арену

історіографічного жанру виходять регіональні літописи, що вже не декларують обов'язковості переповідання давніх подій. Це ж відбувається і з канонічними текстами: проникнення живої мови в євангелія залишає переважно в цитатах сентенції зі Святого Письма, тоді як за межами цитат релігійники послуговуються живомовним ресурсом. Жанрово-стильова революція, що прийшла на українські та білоруські терени в середині XVI ст., докотилася меншою хвилею до Московського царства майже через століття, проте дала змогу активно залучити західні, зокрема й українські та білоруські, взірці для розвитку своєї літератури.

Неабиякий інтерес у діяхронній фразеологічній русистиці, як засвідчують наукові розвідки, становлять саме XI–XIV ст. Фразеологічним одиницям воєнної тематики присвятив дисертаційну працю Ш. І. Васильєв. Матеріалом студії слугували «оригінальні літописи» та переклад «Історії Іудейської війни» Йосипа Флавія, що дало мовознавцеві змогу зробити цікавий висновок: «генетичний аналіз ФО давньоруської мови засвідчив, що за своїм походженням давньоруська фразеологія воєнної тематики є східнослов'янською» [4, с. 4], хоч далі робить уточнення: «більша їх [ФО] частина є за своїм походженням давньоруською» [4, с. 20]. Таке декларування, з урахуванням матеріалу дослідження, є свідченням високого рівня давньоруської мови, здатної достатньою мірою вербалізувати всі тогочасні сфери. Автор, виконавши докладний фонетичний, морфологічний, структурно-компонентний аналіз фразеологізмів, класифікувавши їх за лексико-тематичними групами, усе ж вибудовує формування фразеологічної системи як внутрішньої, замкненої системи давньоруської мови. На такі думки наштовхує та сама джерельна база, де робота не з «оригінальними літописами», а зі списками пізніших століть, більшість із яких мали основою один протограф, забезпечує тотальний ареал поширення того чи того сполучення слів, гарантуючи йому відтворюваність і стійкість. Для цієї ситуації не можуть слугувати орієнтиром слова О. Г. Ломова, процитовані Ш. І. Васильєвим, що фразеологічність досліджуваних одиниць «доведена або стабільністю вживання, або наявністю стабільної образності чи переносного значення» [4, с. 9], адже нонсенсно стверджувати, що, наприклад, кількаразове перевидання книги чи навчального посібника забезпечує критерій відтворюваності і стійкості з погляду діяхронії. Інша справа – залучення в орбіту дослідження перекладу. Історія іншої країни, її культури, особливості ведення війни, зброя та ін. мають знайти відображення в перекладному тексті, а це свідчить про те, що процес запозичення, а для стійких сполучень – запозичення і калькування – мав би привернути увагу дослідника, чого, на жаль, не спостережено (зауважимо, що в цьому ж руслі виконав монографічне дослідження «Фразеологічна система давньоруської мови: аспекти дослідження» О. І. Васильєв).

Однак найбільше студій було присвячено становленню фразеології ділової писемності російської мови. Зокрема, стійкі сполучення слів у московських грамотах XIV–XV ст. досліджувала О. В. Горшкова [7]. Мовознавчиня для визначення фразеологізмів послуговувалася семантичним аналізом словосполучень, зафіксованих у московських і новгородських грамотах, залучивши для підтвердження отриманих результатів матеріали пам'яток попереднього періоду та сучасних східнослов'янських мов [8].

Стійким сполученням слів у давньоруських грамотах XI–XIV ст. присвятила дисертаційну працю Л. Я. Костючук [11]. Усвідомлюючи неприйнятність студіювання мови давніх текстів із позицій сучасності, авторка запропонувала власну методику виокремлення стійких словосполучень. Це обов'язкове врахування таких критеріїв, як семантичний (полягає в можливості використовувати стійкі словосполучення як номінативний засіб для позначення явищ дійсності); морфологічний (частиномовна належність стійкого словосполучення за ядерним словом); синтаксичний (передбачає стійкість і повторюваність деяких відношень між компонентами стійкого словосполучення з урахуванням специфіки синтаксичних зв'язків компонентів цього

сполучення слів); функційний (детермінований жанром твору, тобто необхідно враховувати роль стійкого словосполучення у структурі тексту того чи того жанру) [11, с. 8]. У докторському дослідженні, виконаному на матеріалі писемних пам'яток Псковщини, Л. Я. Костючук удокладнила свою методику. Мовознавчиня свідомо того, що необхідною умовою для повного з'ясування історії розвитку фразеологізму є залучення даних різних хронологічних періодів російської мови, зокрема XVIII ст., сучасної російської літературної мови, інших російських народних говорів, інших слов'янських і неслов'янських мов. Таке порівняльно-зіставне тло дасть змогу з'ясувати специфічне і типове в процесі фразеологізації окремих сполучень слів [10, с. 44].

На жаль, до цієї методики дослідники історичної фразеології майже не вдаються, що пояснює популярність студій із широким розумінням фразеології, зокрема й для вивчення мови ділових документів, як це спостерігаємо, наприклад, у дисертаційній праці «Стійкі словосполучення в мові офіційно-ділових документів південноуральських фортець XVIII ст.» С. Г. Шулежкової, у якій досить докладно проаналізовано різну варіативність стійких сполучень слів [26], чи текстів інших жанрів (наприклад, у ґрунтовній монографії «Стійка формула в історії російської літературної мови (XI–XV ст.)» О. П. Лопутько [14], дисертаційній роботі «Фразеологічні звороти і їхні стилістичні функції в мемуарах другої половини XVIII ст.» Н. С. Редькіної [18]) та ін.

Особливостям функціонування фразеологізмів у стильово-локально-темпорально об'єднаних текстах присвятив дисертаційні праці Г. О. Селіванов (новгородські договірні грамоти XIII–XIV ст. [19]; ділова писемність російської мови XVI–XVII ст. [20]). Для з'ясування хронології та внутрішніх процесів, що зумовили розвиток у тому чи в тому словосполученні цілісного значення, автор послуговується переважно порівняльно-історичним методом, проте в окремих випадках звертається й до контекстуального, оскільки власне контекст уможливорює чіткіше окреслити ступінь семантичних зрушень.

Дослідник проводить паралелі з різними хронологічними періодами розвитку російської мови, передусім із сучасним, демонструючи на прикладі фразеологічних утворень тяглість лексико-фразеологічного ярусу мови (наприклад, *всякая всячина, истекать кровью, слыхом не слыхать, принимать участие* та ін.).

Аналізовані тексти дали Г. О. Селіванову змогу класифікувати фразеологічний матеріал за семантико-стилістичними параметрами на штампи, узуальні стійкі словосполучення, просторічно-розмовні фразеологізми та уснопоетичні фразеологізми. Дослідник свідомий того, що діловий текст – це специфічна сфера функціонування стійких мовних одиниць, а тому вказує, що «за семантичною структурою одні штампи позначені зовнішньою, формальною стійкістю, інші ідіоматичні та є реальними або потенційними фразеологічними одиницями. З-поміж тих і тих розрізняють: а) стилістично нейтральні, б) співвіднесені з “мовою наказів” та в) належні до високого стилю» [20, с. 27]. Зауважимо, що, запропонувавши власне бачення не розв'язаних на той час проблем молоді історичної фразеології, дослідник справедливо розмежовує стійкі сполучення слів залежно від їхньої стійкості, що, власне, слугує подальшому витворенню семантично-ідіоматичного сполучення чи залишається на рівні формальної стильовозакріпленої одиниці, якій властиве тільки повне компонентне відтворення. Звичайно, активне використання контекстуального аналізу дало б авторові змогу чіткіше класифікувати досліджуваний матеріал, спроектувати його крізь призму «мовної свідомості» тогочасного діловода, а відтак виокремити групу ідіоматично стійких сполучень слів, більшість яких репрезентували б одиниці усного народнорозмовного або писемного ділового мовлення, здатні до змін семантичної структури та міжстильової міграції і які комплексно вступають у синтагматичні відношення з іншими одиницями речення. Для відтворення формально стійких одиниць писареві меншою мірою потрібно опиратися на їхню семантику, оскільки такі одиниці є атрибутами ділового тексту загалом, чітко закріплені за його структурними частинами, на відміну від ідіоматично стійких одиниць, використання яких писареві

диктує мікроконтекст, задіюючи не тільки когнітивний, а передусім компетентнісний потенціал діловода.

Значну увагу Г. О. Селіванов приділив таким явищам фразотворення, як контамінація, калькування, тавтологія та ін. Зокрема, перші випадки контамінації дослідник засвідчив ще в новгородських договірних грамотах XIII–XIV ст. (наприклад, *дати вера и правда* ← *вера дати + правда дати* та ін.). Кількісно більший арсенал джерел XVI–XVII ст. уможливив виокремити кілька типів фразеологічної контамінації: «а) за характером об'єднання матеріалу: спільна (аглютинація), замінна (фразеологічна субституція або накладання), компенсаційна, дериваційно-замінна чи компенсаційна і дериваційно-конвергентна; б) за участю компонентів у мовленнєвому ланцюгу (повна, часткова); в) за результатами: просте ускладнення структури (розростання структури на зразок *всякая всячина* із *всячина*), деформація компонентів без утворення нових одиниць, утворення нових одиниць; г) за відмінностями об'єктів (елементів контамінації): лексема – лексема, фразема – фразема, лексема – фразема, релікти – рефлeksi тих і тих» [20, с. 34–35].

Г. О. Селіванов аналізовані стійкі сполучення слів об'єднав у групи за предметно-тематичним принципом, зокрема це фразеологізми, що репрезентують матеріально-правові відносини, адміністративний устрій, суд, міждержавні та внутрішньополітичні відносини, різні етапи селянських воєн. Однак автор указує й на наявність маргінальних фразеологічних одиниць, які доводиться описувати «або як матеріал стилів, або у зв'язку з характеристикою фразеологічного складу ділового мовлення, або в лексико-фразеологічній сполучуваності» [20, с. 39].

Грамматичні параметри досліджуваних фразеологізмів Г. О. Селіванов коментує крізь призму граматичної системи тогочасного ділового мовлення. Фразеологічні одиниці ділових текстів російської мови XVI–XVII ст. науковець об'єднує у два типи синтаксичних структур – паратаксичні та гіпотаксичні. Перші, на думку Г. О. Селіванова, «або не належать до фразеології, або належать, тільки не становлять її граматичного інвентарю» [20, с. 42]. Виокремлює дослідник і фразеологізми, у компонентах яких засвідчено граматичні форми, що вже на XVI–XVII ст. були для російської мови архаїчними. Це, зокрема, конструкції з подвійним називним, подвійним знахідним, уживання прийменника *для ради*, давнього орудного множини іменників, граматично омонімічного з називним множини, та ін. Останнє явище автор кваліфікує як зворотну уніфікацію [20, с. 42–43].

Г. О. Селіванов окреслює причини, чому різні групи фразеологізмів, зафіксовані в ділових текстах російської мови XVI–XVII ст., мали різну історичну перспективу: «зі складу фразеології ділових документів XVI–XVII століть у національну російську мову ввійшла найбільшою мірою просторічно-розмовна фразеологія, що виявила велику життєвість і довговічність, аніж формули розпоряджень, звинувачень та ін., що повністю залежали від умов матеріального виробництва, наявності тих чи тих політичних установ, від соціальної структури суспільства та інших позамовних чинників» [20, с. 46].

Розвиткові фразеологічного фонду російської мови XVIII ст. присвятила дослідження М. Ф. Палевська. Студіюючи фразеологічні одиниці в аспекті моделювання, авторка виокремлює два типи фразеологізмів, утворених: а) за структурною схемою словосполучення та б) за структурною схемою речення [17, с. 4]. Науковець докладно зупинилася на проблемі лексичної варіантності, яка зумовлена паралельним функціонуванням у живому мовленні вільних сполучень слів, що зазнають подальшої метафоризації, аніж звичайною механічною заміною того чи того компонента. Дослідниця пропонує критерії розмежування варіантів фразеологізму та фразеологічних синонімів. Аналізований матеріал дав М. Ф. Палевській підстави виокремити лексичні, формально-граматичні, словотвірні та квантитативні варіанти фразеологічних одиниць.

Основною причиною змін у семантичній структурі фразеологічних одиниць дослідниця вважає її ускладнення, спричинене розвитком нового значення внаслідок, по-

перше, повторної метафоризації, по-друге, дії механізмів компресії, по-третє, розщеплення первинної семантики на кілька пучків значень залежно від сфери функціонування, жанрово-стильової належності та ін. Цікаві спостереження М. Ф. Палевської й про можливість розвитку нового значення та утворення відмінково-тавтологічної конструкції. Зокрема, дослідниця вказує, що таку здатність мають не всі фразеологічні одиниці, а тільки ті, семантичним центром яких є субстантиви – назви частин людського тіла (*волос, зуб, уста, руки, плечо, голова, бок* та ін.) та номени, що реалізують темпоральне чи локативного значення (*год, век, час, кінець, шаг* та ін.) [17, с. 23–24].

Саме фразеологізми з центром-соматизмом, лексемою часової чи просторової семантики слугують, на переконання М. Ф. Палевської, яскравим прикладом розвитку з однієї одиниці двох. Такими є колишні варіанти *с часу на час, час от часу, сломить голову, сломя голову* та ін., що демонструють утворення нових фразеологізмів унаслідок розходження семантичної структури.

Акцентуючи на розвиненості фразеологічної системи російської мови XVIII ст., авторка постійно проводить паралелі із сучасним станом, резюмуючи, що для XVIII та XX ст. спільними є: «1) традиційність; 2) тісний зв'язок з лексичною системою; 3) моделювання ФО; 4) співвіднесеність ФО зі словами; 5) збереження компонентами ФО властивостей слова; 6) наявність багатозначності; 7) наявність двох протиставлених структурних типів ФО: а) зі структурою словосполучення; б) зі структурою речення; 8) наявність омонімічних моделей; 9) наявність специфічних утворень – серій ФО; 10) наявність різних зв'язків між ФО всередині підкласу, класу, типу та між підкласами, класами й типами; 11) дія різноспрямованих тенденцій, що визначають, з одного боку, появу нових ФО, з іншого – збагачення словникового складу мови за рахунок утворення нових слів на базі ФО та появи нових значень у словах – компонентів ФО – унаслідок редукції ФО» [17, с. 37].

О. І. Федоров присвятив ґрунтовну студію з'ясуванню особливостей розвитку фразеологічного складу російської мови кінця XVIII – початку XIX ст. Цей період привернув увагу дослідника тим, що саме тоді «відбувається стихійне вирівнювання стилів, що призводить до руйнування стилістичних норм Ломоносова й проникнення народної фразеології та ідіоматики в літературну мову» [23, с. 4]. Автор, вважаючи фразеологізми надлишковим явищем у мові, все ж таки залишає за ними право експресивної оцінки тієї чи тієї ситуації об'єктивної реальності. Обґрунтовуючи сутність внутрішньої форми у творенні фразеологічного значення та фразеологізму загалом, О. І. Федоров акцентує на її втраті як одному з основних чинників творення ідіоми. Докладно науковець аналізує утворення фразеологізмів на базі порівняльних конструкцій, закидаючи при цьому лексикографам, які, укладаючи словники, передусім тлумачного типу, не враховують усього спектра стилістичних конотацій фразеологізму. Автор наводить значний ілюстративний матеріал із художніх творів XVIII ст., що засвідчують функціонування як повних, тобто вихідних, так і коротких, тобто похідних, порівняльних фразеологізмів. Зокрема, такими є *гол как сокол, как на иголках, как пять пальцев, как зеницу ока, как вкопанный, как убитый, (ясно) как день, как маков цвет, как бог свят, как огня (боятся)* та ін. На думку О. І. Федорова, фразеологізація таких конструкцій відбулася тому, що «порівняльний елемент у змісті цих зворотів сприймається лише етимологічно як підоснова іншої семантики. Його “вивітрюванню”, стиранню сприяє тривалість і частота вживання звороту та сталість лексичного оточення. <...> У більшості випадків фразеологізації порівняльних зворотів слово, із яким сполучається фразеологізм, залишаючись його обов'язковим оточенням, не ввійшло до складу фразеологізму, тому що фразеологічна семантика сформувалася без участі значення цього слова, проте реалізується вона тільки в поєднанні фразеологізму з ним» [23, с. 33–34]. Науковець заперечує усталену в 60-х роках минулого століття думку про незмінність фразеологізмів та їхнього компонентного складу й семантики, вважаючи, що «становлення фразеологізмів як одиниць мови з порівняльних зворотів пов'язане з усуненням усього зайвого,

надлишкового в їхньому складі, що не впливає на формування фразеологічної семантики» [23, с. 36]. Отже, О. І. Федоров свідомий того, що фразеологізм – явище не статичне, а динамічне.

Однак цю саму думку автор заперечує в наступному висновку, де зазначає, що «давність появи порівняльного звороту чи речення й тривалість уживання не можна вважати причинами переходу у фразеологічні одиниці. У мові пам'яток давньоруської писемності, а також творів художньої літератури й публіцистики XVIII ст. можна, очевидно, нарахувати десятки тисяч порівнянь, що не перейшли у фразеологізми» [20, с. 36]. Така заява потребує великої доказової бази, а не демонстрацію поодиноких прикладів. Мовознавець, пишучи про актуальність семантики, а відтак фразеологізму загалом, опускає цей факт для діахронії, не враховує чинник мікродіахронії, намагаючись фразеологічний склад російської мови попередніх століть оцінити з позицій сучасності. Звісно, що такий вектор дослідження залишає поза увагою науковців великий пласт фразеологічних одиниць, насправді збіднюючи арсенал стійких сполучень слів, які функціювали в тій чи в тій мові впродовж різних етапів її розвитку й були утворені за моделлю базового питомого чи запозиченого фразеологізму, як-от *веть за веть* 'відплатити, помститися, поквитатися' → 'адекватно, тим самим способом', засвідчене в пам'ятках української мови XVI–XVII ст. та яке збереглося в діалектах з модифікованою семантикою на підставі зовнішньої подібності слів *веть* і *вѣтъ*.

О. І. Федоров наголошує на тому, що «всі основні специфічні ознаки фразеологізмів визначні в сучасному мовознавстві, але вивчені вони неоднаково глибоко й послідовно. Найслабше вивчена семантика, її специфіка порівняно із семантикою слів» [23, с. 166]. Власне, таке переконання наводить нас на думку про те, що, взявши для дослідження чітко окреслений період розвитку російської мови, автор має дотримуватися історичних засад аналізу фразеологізмів, продемонструвати спадкоємність між періодами на фразеологічному рівні, що довело б неперервність розвитку російської мови як системи загалом. Мікродіахронія – кінець XVIII – XIX ст. – залишилася замкнутою, ізольованою системою на тлі загального розвитку фразеологічного фонду російської мови.

Неврахування саме цих аспектів не дає нам підстав погодитися з окремими висновками мовознавця. Наприклад, О. І. Федоров зазначає, «що у XVIII ст. ще не сформувалися відомі в сучасній російській мові фразеологізми *танталові муки*, *сізіфова праця*, *содом і гоморра*, *між Сциллою і Харибдою*. Вони не зафіксовані в словниках і не засвідчені в мові письменників XVIII ст. Але за наведеними вище прикладами й іншими можна припускати, що вільний переказ античних міфів про Сізіфа, Тантала тощо підготував ґрунт для утворення словосполучень із постійним словесним складом і загальним переносним значенням, який у свідомості мовців уже перестав асоціюватися з відповідними текстами античної літератури. Мабуть, це сталося в XIX ст. Точно судити про час утворення фразеологізмів на зразок *муки тантала*, *сізіфова праця* та ін. поки складно. Для цього потрібна детальна вибірка крилатих висловів, їх частин фразеологізмів із творів російської літератури та публіцистики XIX ст.» (курсив О. Ф. – В. Д.) [23, с. 159]. Проекція автора, отже, ставить багато запитань, на які мала би бути відповідь у самому дослідженні. Ми ж отримуємо ситуацію, що нижня хронологічна межа є власне межею фразеологічної системи російської мови, усі подальші зміни в семантичній структурі та компонентно-граматичному оформленні необхідно шукати пізніше – вже в XIX, а то й XX ст. Можливо, свою роль тут відіграв вибір джерельної бази, яка не дала змоги зафіксувати, а відтак і простежити повною мірою зміни як у кількісному складі фразеологізмів досліджуваного періоду, так і в динаміці семантики зафіксованих стійких сполучень слів. Залучення писемних текстів різних жанрів і стилів, про реструктуризацію та зміщення норм у яких лаконічно на початку монографії зазначив мовознавець, засвідчило б і входження в російську мову через посередництво української та білоруської багатьох фразеологізмів біблійного й античного походження, як це яскраво демонструють

тексти релігійного дискурсу, авторами яких були українські й білоруські релігійні діячі, запрошені в Московію для забезпечення освітніх потреб держави Петра I.

Ключовим моментом для розвитку діяхронних фразеологічних досліджень у русистичі 70-х років ХХ ст. стала поява низки розвідок В. М. Мокієнка. Мовознавець, репрезентуючи нове «модельне» бачення з'ясування етимології того чи того стійкого сполучення слів, докоряє колегам по цеху за сліпе перенесення методів дослідження фразеологізмів у синхронії та їхню діяхронію. Покладена в основу історико-етимологічного дослідження модель фразеологізму крізь призму системних відношень омонімії та полісемії, семантичної та синтаксичної валентності має привести науковців до віднайдення правильної гіпотези появи стійкого сполучення слів, як це продемонстровано на прикладі фразеологізму *бить баклуши* [15, с. 25–32]. Активне залучення діалектного матеріалу також є обов'язковою умовою, оскільки дає змогу простежити, з одного боку, збереження фразеологічної одиниці, з іншого – її варіативну поширеність. Розуміння складнощів діяхронного вивчення фразеології змушує В. М. Мокієнка констатувати: «Лінгвістичний план діяхронного аналізу фразеологізмів, зрозуміло, набагато ширший від проблеми з'ясування вихідної структурно-семантичної моделі словосполучення. Суттєвим є визначення літературних джерел фразеології, фактів запозичення й калькування. У чисто лінгвістичній проєкції, однак, ці проблеми діяхронного аналізу фразеології тісно переплітаються з проблемою моделювання стійкого сполучення» [15, с. 32]. Ці ідеї знайшли більше втілення в докторській дисертації «Протиріччя фразеології та її динаміка», де науковець продовжує наполягати на тому, що екстралінгвальні чинники в більшості випадків не можуть слугувати надійним джерелом для з'ясування правильної етимології фразеологізму, у такий спосіб переводячи її в розряд народної етимології [16]. В. М. Мокієнко акцентує увагу й на джерельній базі для історико-етимологічного дослідження, адже, як засвідчує більшість розвідок і самого науковця, для підтвердження гіпотези ілюстративний матеріал дібрано переважно з текстів ХІХ–ХХ ст., зрідка – ХVІІІ ст. Тільки для коментування історії деяких фразеологізмів мовознавець послуговується пам'ятками давніх періодів розвитку російської мови, як то спостерігаємо в працях «Слов'янська фразеологія» та «Образи російського мовлення: історико-етимологічні нариси фразеології», проте без наведення достатнього ілюстративного матеріалу, що, наприклад, у випадку з фразеологізмом *положить в долгий ящик* має іншу вербальну репрезентацію в тогочасній російській мові. Причина тут очевидна: не кожен досліджуваний фразеологізм засвідчений у пам'ятці, що ще раз доводить необхідність рівномірного вивчення фразеології, а не за одностороннім вектором «сучасне → минуле». У такому разі з історико-етимологічного аналізу домінантою залишається етимологічний (зрозуміло, не без історії), а власне історичний шлях розвитку фразеологічної одиниці опиняється на периферії, другорядним. Видається, що ці два аспекти – історичний та етимологічний – мають взаємодоповнювати один одного для створення повноцінної картини появи та розвитку фразеологізму.

Питанням історичної фразеології присвячені наукові студії О. І. Зинов'євої. Багато-річні дослідження узагальнено в монографії «Нариси із фразеології повсякденної російської мови Московської Русі ХVІ–ХVІІ ст.», де авторка констатувала, що «фразеологія повсякденної мови Московської Русі ХVІ–ХVІІ ст. становить сукупність дуже неоднорідних з погляду семантичної неподільності компонентів одиниць, що перебувають на різних щаблях фразеологізації» [9, с. 135].

У вступі авторка обґрунтовує використання запропонованого Б. О. Ларінім терміна *повсякденний*, зауважуючи, що це поняття включає «і домашній побут, і трудову діяльність, і різноманітні взаємовідносини людей, їхні почуття й переживання, їхні обов'язки щодо держави, звичні релігійні обряди та ін.» [9, с. 5]. Однак уже сам перелік сфер використання фразеологізмів дає підстави засумніватися в доцільності терміна, оскільки таке потрактування стирає межі між сферами, чим штучно створює, по-перше, абсолютний корпус міжтематичних фразеологізмів, по-друге, абсолютизує мовну

свідомість росіянина XVI–XVII ст. як носія всього арсеналу зафіксованих фразеологізмів. У тогочасній ситуації, зрозуміло, складно уявити, аби пересічний росіянин володів таким лексико-фразеологічним запасом, яким крізь призму терміна *повсякденний* наділяють його сучасні лексикографи. Це можна стверджувати хіба що про антропо- та побутову фразеологію в загальнолюдському розрізі (адже кількісно непривілейоване населення становило більшість Московської Русі XVI–XVII ст.), застосування ж іншого критерію, як-от розшарування населення за виробничими сферами чи освіченістю, віком мовців, узагалі поставить під сумнів існування універсальної мовної свідомості, відповідно й особистості. З іншого боку, мовознавець окреслила групи кількаслівних номінацій, що репрезентують сфери діяльності, із якими впродовж життя стикається особа. Відтак на якомусь етапі життя в мовний арсенал людини внаслідок екстралінгвальних чинників уходить та чи та фразеологічна одиниця, що дає підстави стверджувати про утворення й функціонування в індивідуальному мовленні так званого загального фразеологічного ядра, яке складається з «екстралінгвальних мінімумів» кожної фразеотематичної групи. Однак аналізований період – складне й суперечливе явище в історії Російської держави, що вможливує говорити про обов'язкову наявність у мовленні тодішнього росіянина фразеологізмів, наприклад воєнної сфери, часової семантики та ін. Це, на нашу думку, дасть змогу повною мірою описати мовну картину світу російського етносу XVI–XVII ст.

Заслугове на схвалення вибір джерельної бази, що демонструє жанрово-стильове багатство російської мови XVI–XVII ст. і водночас дає О. І. Зинов'євій підстави вдокладнити стилістичні трансформації, зумовлені зсувами в семантичній структурі ключових лексем. Авторка, услід за Б. О. Ларіним, пропонує класифікацію фразеологізмів за ступенем їхньої семантичної злютованості, зокрема: 1) ідіоми (за спостереженнями дослідниці, таких одиниць у повсякденній мові Московської Русі «порівняно мало»); 2) мотивовані фразеологізми, яких «досить багато»; 3) стійкі сполучення, яких зафіксовано «найбільше». Останню групу, на думку О. І. Зинов'євої, утворюють стійкі одиниці на позначення *релігійних понять* (назви віри; назви храму, церкви; назви частин Біблії, богослужбових книг, документів і молитов; назви християнських уявлень; назви осіб; назви богослужінь і молитов; назви постів; назви обрядів і ритуальних дій; назви церковних реалій; назви церковних свят); *формули ділових документів*; *терміни* (юридична термінологія; назви мит і податків; назви адміністративно-територіальних одиниць; назви документів; назви угідь; терміни будівництва й архітектури; назви одиниць вимірювання; медичні терміни); *одиниці на позначення звичаїв, ритуалів, обрядів*; *назви фізичних покарань*; *назви господарсько-побутових реалій* (назви їжі та напоїв, назви предметів побуту селянської хати); *географічні назви, етноніми*; *фразеологізми-характеристики людини за зовнішністю, фізичним та психічним станом, поведінкою* [9, с. 11–20].

Власне, ця класифікація, зокрема її ілюстративний матеріал, не дають підстав однозначно потрактувати багато сполучень слів як стійкі. О. І. Зинов'єва свідомо того, що багато з таких стійких сполучень «умовно можна назвати фразеологізмами в сучасному розумінні цього терміна» [9, с. 9]. Однак авторка для зарахування таких мовних одиниць до фразеологізмів оперує критеріями «стійкість», «частотність», «відтворюваність». Погоджуємося, що ці критерії важливі для виокремлення стійкої мовної одиниці, проте не завжди дають змогу провести чітку межу між вільним словосполученням, наприклад атрибутивно-субстантивним, і фразеологізованим. Як відомо, атрибутив – це конкретизатор імені, що слугує диференційною ознакою номінації реалії задля уникнення переобтяження семантики того чи того субстантива. Тому якщо О. І. Зинов'єва зараховує до фразеологізмів сполучення слів на кшталт *брусничная вода*, *кулачний бой* та ін., необхідно з'ясувати сутність таких утворень. Запропонований погляд наштовхує на думку, що такі сполучення слів утворювалися й функціювали первинно як стійкі, принаймні перебували на периферії фразеологічної системи, звідки з часом перейшли в ту чи в ту терміносистему. Із цим важко погодитися з огляду на кілька причин: по-перше,

фразеологізми є явищем вторинним, відтак напрям поповнення їхнього складу доцільніше розглядати від терміносистеми до фразеосистеми; по-друге, атрибутивно-субстантивне словосполучення номінувало конкретну реалію, виокремлюючи її з ряду подібних; по-третє, номінація відбувалася за допомогою лексем із прямим атрибутивним значенням. Отже, такі сполучення слів функціювали первинно як терміни, формуючи відповідну терміносистему, а вже внаслідок трансформацій у семантичній структурі могли переходити у сферу фразеології, що науковець неодноразово доводить під час аналізу окремих фразеологізмів.

Критерії стійкості, частотності, відтворюваності для вивчення фразеології в діяхронії мають дещо розмитий характер. Їх застосування дає підстави говорити тільки про наявність *стійких сполучень слів* (виділення наше. – В. Д.), що не завжди є фразеологізмами. Зокрема, ці сполучення можуть мати фразеологічний потенціал, проте для більшості з них писемні пам'ятки такого підтвердження не дають. І причина цього ховається в традиційності підходів до критеріїв, що зумовлено джерельною базою вивчення того чи того рівня мови – писемними пам'ятками. Ідеться про те, що дослідник насправді має справу з писемним текстом, творцем якого, звісно, є людина, проте віддалена в часі. Чи дає писемний текст повне уявлення про його автора? На превеликий жаль, ні. Це яскраво підтверджують тексти ділового стилю, що демонструють і стійкість, і частотність, і відтворюваність сполучень слів як постійних синтагм тексту: стійкість – стандартизований діловий документ ніби залишає стійке сполучення слів поза основним текстом, дає писареві змогу тільки змінювати суб'єктів ділової операції, її об'єкти, локалізацію та час. Інше запитання «Чи послуговується писар у повсякденному усному мовленні такими одиницями?» матиме нествердну відповідь; частотність продиктована потребою фіксації ділових операцій, що офіційно закріплювали те чи те право або привілей особи; відтворюваність – продиктована вимогами стилю до стандартизованого тексту.

На прикладі окремих фразеологічних одиниць (*дьявол прикоснулся, в воду посадить* та ін.) О. І. Зинов'єва з'ясовує специфіку розвитку фразеологічного фонду російської мови, зокрема акцентує увагу на появі семантичної злитованості в стійкому сполученні слів, простежує їхню варіантність, особливості компонентного складу, модель утворення.

На прикладі ключових для мовної картини світу росіян XVI–XVII ст. слів-концептів (*грех, душа, жить, дело, место, ведание*) мовознавчиня проаналізувала здатність лексем-полісемантів утворювати нові стійкі сполучення слів на базі кожного зі значень, для чого використала, крім описового методу, історико-культурологічний та лінгвокогнітивний підходи до аналізу мовних явищ. Прикметно, що О. І. Зинов'єва на фразеологічному рівні простежує спадкоємність старої і нової російської мов – як літературної, так і діалектів. Зауважимо, що це дослідження найбільшою мірою відповідає поняттю «діяхронне».

Уважаємо за доцільне згадати й спеціальні фразеографічні праці, що відображають стан історичної фразеології в русистиці. Про проблеми фразеологічної кодифікації стійких сполучень слів у традиційних тлумачних історичних словниках російської мови зазначала О. І. Зинов'єва. Коротко зупинимось на двох. Це – «Фразеологічний словник старослов'янської мови», укладений авторським колективом під керівництвом С. Г. Шулежкової (2011) [25], та «Словник фразеологічних одиниць давньоруської мови» О. І. Васильєва (2011) [3]. Праця виконана титанічна, а отже, заслуговує на безапеляційне схвалення. Проте звертає на себе увагу джерельна база, що має відображати мовну ситуацію передусім у часи Київській Русі, відтак початки конкурентної боротьби між старослов'янською та живою киеворуською мовою, витворення так званого церковнослов'янського варіанту. З іншого боку, це означає, що стійкі сполучення слів, які прийшли зі старослов'янською мовою й слугували своєрідним авторитетним мірилом давнього тексту, мають бути презентовані не тільки в пам'ятках релігійного жанру, але й у літописах, почасти юридичній, діловій документації. У задекларованих словниках спостерігаємо невиробленість єдиної концепції фразеологізму, незважаючи на прийняте у фразеографічних працях його широке розуміння. Наприклад, кодифіковане у «Фразеоло-

гічному словнику старослов'янської мови» як стійке сполучення слів *блудний син* відсутнє в реєстрі «Словника фразеологічних одиниць давньоруської мови», який а priori має й кількісно, і жанрово більшу джерельну базу та фіксує майже вдвічі більше фразеологізмів (майже 900 проти 500). Фразеологічна палітра широка: фразеологічні ідіоми, фразеологічні сполучення, фразеологічні вирази, прислів'я і приказки, крилаті вислови, порівняльні стійкі звороти, тавтологічні фразеологічні одиниці, вокативні фразеологізми, фразеологічні одиниці-словосполучення, фольклорні фразеологічні одиниці, вигуківі фразеологізми, відмінково-іменні стійкі сполучення слів [3, с. 6–10]. Репрезентація матеріалу у «Фразеологічному словнику старослов'янської мови» засвідчує дотримання традиційних принципів побудови словникової статті, водночас автори наводять додаткову екстралінгвальну інформацію, перетворюючи його більшою мірою на довідкове видання, аніж на власне лінгвістичний словник, який, до того ж, містить різнотипні одиниці, багато з яких не відповідають категорійним ознакам фразеологізму. Це стосується й «Словника фразеологічних одиниць давньоруської мови». Згадаймо і «Словник російської фразеології. Історико-етимологічний довідник» О. К. Бірих, В. М. Мокієнка та Л. І. Степанової, що витримав уже три видання, однак йому плануємо присвятити окрему розвідку.

Висновки й перспективи. Аналіз тільки невеликої кількості праць, присвячених вивченню розвитку фразеологічного фонду російської мови, засвідчив активне зацікавлення цією проблемою. Дотримання панівної на другу половину ХХ ст. думки про широке розуміння фразеології визначило об'єкт дослідження – усі сполучення слів, яким властива відтворюваність у відносно стабільній формі. Проблемним залишається об'єктивний підхід до вибору джерельної бази, її правильне потрактування з позицій діяхронної, а не синхронної лінгвістики, адже виразно прочитується акцент функціонування того чи того фразеологізму в сучасній російській мові і віднайдення його в давніх текстах. Перспективи дослідження вбачаємо в аналізі стану вивчення української та білоруської діяхронної фразеології, що вможливить виробити чіткі підходи до вивчення історії розвитку фразеологічного фонду кожної зі східнослов'янських мов.

Список використаної літератури

1. Архангельский В. Л. Фразеология «Поучения» Вл. Мономаха в связи с общими вопросами фразеологии русского языка : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 661 «Русский язык». Москва, 1950. 16 с.
2. Бирих А., Мокиенко В., Степанова Л. История и этимология русских фразеологизмов (библиографический указатель) (1825–1994). München, 1994. 273 с.
3. Васильев А. И. Словарь фразеологических единиц древнерусского языка. Елец : ЕГУ им. И. А. Бунина, 2011. 394 с.
4. Васильев Ш. И. Фразеологические единицы военной тематики древнерусского языка XI–XIV вв. : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык». Стерлитамак, 2006. 24 с.
5. Вишневская Г. П. Лексика и фразеология русской демократической сатиры XVII в. : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.660 «Русский язык». Киев, 1970. 26 с.
6. Гарибян Д. А. Лексика и фразеология Азовских повестей XVII в. : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 661 «Русский язык». Москва, 1958. 29 с.
7. Горшкова О. В. Фразеология Московских грамот XIV–XV веков как характерная особенность делового стиля русского языка. *Сборник статей по языкознанию. Профессору МГУ акад. В. В. Виноградову*. Москва : Изд-во МГУ, 1958. С. 125–139.
8. Горшкова О. В. Язык московских грамот XIV–XV веков (лексика и фразеология) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 661 «Русский язык». Москва, 1951. 16 с.
9. Зиновьева Е. И. Очерки по фразеологии обиходного русского языка Московской Руси XVI–XVII веков. Санкт-Петербург : Изд-во «Осипова», 2012. 148 с.
10. Костючук Л. Я. Процессы становления и функционирование устойчивых сочетаний слов в псковских памятниках письменности и народных говорах : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык». Ленинград, 1983. 48 с.
11. Костючук Л. Я. Устойчивые словосочетания в древнерусском деловом языке (по грамотам XI–XIV вв.) (Структурно-грамматическая характеристика) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 661 «Русский язык». Ленинград, 1964. 22 с.

12. Ларин Б. А. Очерки по фразеологии: (О систематизации и методах исследования фразеологических материалов). Ларин Б. А. *История русского языка и общее языкознание*. Москва : Просвещение, 1977. С. 125–149.
13. Ларин Б. О. Про народну фразеологію. *Українська мова в школі*. 1959. № 5. С. 30–36.
14. Лопутько О. П. Устойчивая формула в истории русского литературного языка (XI–XV вв.). Новосибирск : НГПУ, 2001. 226 с.
15. Мокиенко В. М. Историческая фразеология: этнография или лингвистика? *Вопросы языкознания*. 1973. № 2. С. 21–34.
16. Мокиенко В. М. Противоречия фразеологии и ее динамика : автореф. дисс. ...д-ра филол. наук : спец. 10.02.03 «Славянские языки». Ленинград, 1976. 32 с.
17. Палевская М. Ф. Основные модели фразеологических единиц со структурой словосочетания в русском языке XVIII в. : автореф. дисс. ...д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык». Ленинград, 1972. 48 с.
18. Редькина Н. С. Фразеологические обороты и их стилистические функции в мемуарах второй половины XVIII века : автореф. дисс. ...канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык». Москва, 2008. 24 с.
19. Селиванов Г. А. Фразеология новгородских договорных грамот XIII–XIV веков : автореф. дисс. ...канд. филол. наук : спец. 661 «Русский язык». Саратов, 1953. 21 с.
20. Селиванов Г. А. Фразеология русской деловой письменности XVI–XVII веков : автореф. дисс. ...д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык». Москва, 1973. 50 с.
21. Спринчак Я. А. К сравнительному изучению лексики московских и украинских грамот XIV–XV вв. *Вопросы языкознания*. 1956. № 6. С. 115–122.
22. Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка. Москва : Учпедгиз, 1959. С. 80.
23. Федоров А. И. Развитие русской фразеологии в конце XVIII – начале XIX в. Новосибирск : Изд-во «Наука», Сибирское отд-е, 1973. 171 с.
24. Филин Ф. П. Изучение русского языка на современном этапе. *Русская речь*. 1976. № 1. С. 15–18.
25. Фразеологический словарь старославянского языка : св. 500 ед. / отв. ред. С. Г. Шулежкова. Москва : Флинта : Наука, 2011. 424 с.
26. Шулежкова С. Г. Устойчивые словосочетания в языке официально-деловых документов южно-уральских крепостей XVIII в. : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.660 «Русский язык». Челябинск, 1967. 20 с.
27. Юдина Л. Г. Состав и функционирование фразеологизмов в текстах русских повестей второй половины XVII века : автореф. дисс. ...канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык». Иваново, 2004. 22 с.
28. Юрченко О. С. Формування фразеологічного фонду української літературної мови: кінець XVIII – поч. XIX ст. Харків : Вища школа, 1984. 208 с.

References

1. Arhangel'skij, V. L. (1950). Frazeologija «Pouchenija» VI. Monomaha v svjazi s obshhimi voprosami frazeologii russkogo jazyka [Phraseology «Povchannia» VI. Monomakh in connection with general questions of phraseology of the Russian language]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Moskva, 16 (in Russ.).
2. Birih, A., Mokienko, V., Stepanova, L. (1994). Istorija i jetimologija russkih frazeologizmov (bibliograficheskij ukazatel') (1825–1994) [History and etymology of Russian phraseological units (bibliographic index) (1825–1994)]. München, 273 (in Russ.).
3. Vasil'ev, A. I. (2011). Slovar' frazeologicheskikh edinic drevnerusskogo jazyka [Dictionary of phraseological units of the Old Russian language]. Elec : EGU im. I. A. Bunina, 394 (in Russ.).
4. Vasil'ev, Sh. I. (2006). Frazeologicheskie edinicy voennoj tematiki drevnerusskogo jazyka XI–XIV vv. [Phraseological units of military subjects of the Old Russian language of the XI–XIV centuries]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Sterlitamak, 24 (in Russ.).
5. Vishnevskaja, G. P. (1970). Leksika i frazeologija russkoj demokratičeskoj satiry XVII v. [Vocabulary and phraseology of Russian democratic satire of the 17-th century]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Kiev, 26 (in Russ.).
6. Garibjan, D. A. (1958). Leksika i frazeologija Azovskih povestej XVII v. [Vocabulary and phraseology of the Azov stories of the 17-th century]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Moskva, 29 (in Russ.).
7. Gorshkova, O. V. (1958). Frazeologija Moskovskih gramot XIV–XV vekov kak harakternaja osobennost' delovogo stilja russkogo jazyka [Phraseology of Moscow letters of the XIV–XV centuries as a characteristic feature of the business style of the Russian language]. In : *Sbornik statej po jazykoznaniju*. Professoru MGU akad. V. V. Vinogradovu [Collection of articles on linguistics. To professor of Moscow State University acad. V. V. Vinogradov]. Moskva : Izd-vo MGU, 125–139 (in Russ.).

8. Gorshkova, O. V. (1951). Jazyk moskovskih gramot XIV–XV vekov (leksika i frazeologija) [The language of Moscow letters of the XIV–XV centuries (vocabulary and phraseology)]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Moskva, 16 (in Russ.).
9. Zino'eva, E. I. (2012). Ocherki po frazeologii obihodnogo russkogo jazyka Moskovskoj Rusi XVI–XVII vekov [Essays on the phraseology of the everyday Russian language of Moscow Russia of the 16th – 17th centuries]. Sankt-Peterburg : Izd-vo «Osipova», 148 (in Russ.).
10. Kostjuchuk L. Ja. (1983). Processy stanovlenija i funkcionirovanie ustojchivyh sochetanij slov v pskovskih pamjatnikah pis'mennosti i narodnyh govorah [The processes of formation and functioning of stable combinations of words in Pskov written monuments and folk dialects]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Leningrad, 48 (in Russ.).
11. Kostjuchuk, L. Ja. (1964). Ustojchivye slovosochetanja v drevnerusskom delovom jazyke (po gramotam XI–XIV vv.) (Strukturno-grammaticheskaja harakteristika) [Stable phrases in the Old Russian business language (according to the letters of the XI–XIV centuries) (Structural and grammatical characteristics)]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Leningrad, 22 (in Russ.).
12. Larin, B. A. (1977). Ocherki po frazeologii: (O sistematizacii i metodah issledovanija frazeologicheskikh materialov) [Essays on phraseology: (On the systematization and research methods of phraseological materials)]. In : *Larin B. A. Istorija russkogo jazyka i obshhee jazykoznanie [History of the Russian language and general linguistics]*. Moskva : Prosveshhenie, 125–149 (in Russ.).
13. Larin, B. O. (1959). Pro narodnu frazeologiju [About folk phraseology]. In : *Ukraïns'ka mova v shkoli [Ukrainian language at school]*. 5, 30–36 (in Ukr.).
14. Loput'ko, O. P. (2001). Ustojchivaja formula v istorii russkogo literaturnogo jazyka (XI–XV vv.) [A stable formula in the history of the Russian literary language (XI–XV centuries)]. Novosibirsk : NGPU, 226 (in Russ.).
15. Mokienko, V. M. (1973). Istoricheskaja frazeologija: etnografija ili lingvistika? [Historical phraseology: ethnography or linguistics?]. In : *Voprosy jazykoznanija [Questions of linguistics]*. 2, 21–34 (in Russ.).
16. Mokienko, V. M. (1976). Protivorechija frazeologii i ee dinamika [Contradictions of phraseology and its dynamics]. Extended abstract of PhD dissertation (Slavic languages). Leningrad, 32 (in Russ.).
17. Palevskaja, M. F. (1972). Osnovnye modeli frazeologicheskikh edinic so strukturoj slovosochetanja v russkom jazyke XVIII v. [Basic models of phraseological units with the structure of a phrase in the Russian language of the 18-th century]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Leningrad, 48 (in Russ.).
18. Red'kina, N. S. (2008). Frazeologicheskie oboroty i ih stilisticheskie funkicii v memuarah vtoroj poloviny XVIII veka [Phraseological turns and their stylistic functions in the memoirs of the second half of the 18-th century]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Moskva, 24 (in Russ.).
19. Selivanov, G. A. (1953). Frazeologija novgorodskih dogovornyh gramot XIII–XIV vekov [Phraseology of Novgorod treaty letters of the XIII–XIV centuries]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Saratov, 21 (in Russ.).
20. Selivanov, G. A. (1973). Frazeologija russkoj delovoj pis'mennosti XVI–XVII vekov [Phraseology of Russian business writing of the XVI–XVII centuries]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Moskva, 50 (in Russ.).
21. Sprinchak, Ja. A. (1956). K sravnitel'nomu izucheniju leksiki moskovskih i ukrainskih gramot XIV–XV vv. [Comparative study of the vocabulary of Moscow and Ukrainian letters of the XIV–XV centuries]. In : *Voprosy jazykoznanija [Questions of linguistics]*. 6, 115–122 (in Russ.).
22. Sreznevskij, I. I. (1959). Mysli ob istorii russkogo jazyka [Thoughts on the history of the Russian language]. Moskva : Uchpedgiz, 135 (in Russ.).
23. Fedorov, A. I. (1973). Razvitie russkoj frazeologii v konce XVIII – nachale XIX v. [The development of Russian phraseology at the end of the XVIII – the beginning of the XIX century]. Novosibirsk : Izd-vo «Nauka», Sibirskoe otd-e, 171 (in Russ.).
24. Filin, F. P. (1976). Izuchenie russkogo jazyka na sovremennom etape [Studying the Russian language at the present stage]. In : *Russkaja rech' [Russian speech]*. 1, 15–18 (in Russ.).
25. Shulezhkova S. G. (Ed.) (2011). Frazeologicheskij slovar' staroslavjanskogo jazyka [Phraseological Dictionary of the Old Church Slavonic] : sv. 500 ed. Moskva : Flinta : Nauka, 424 (in Russ.).
26. Shulezhkova, S. G. (1967). Ustojchivye slovosochetanja v jazyke oficial'no-delovyh dokumentov juzhno-ural'skih krepostej XVIII v. [Stable phrases in the language of official and business documents of the South Ural castles of the 18th century]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Cheljabinsk, 20 (in Russ.).
27. Judina, L. G. (2004). Sostav i funkcionirovanie frazeologizmov v tekstah russkih povestej vtoroj poloviny XVII veka [The composition and functioning of phraseological units in the texts of Russian stories of the second half of the 17-th century]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Ivanovo, 22 (in Russ.).
28. Yurchenko, O. S. (1984). Formuvannia frazeolohichnoho fondu ukrains'koi literaturnoi movy: kinec' XVIII – poch. XIX st. [Formation of the phraseological fund of the Ukrainian literary language: the end of the XVIII – the beginning XIX century]. Harkiv : Vyshcha shkola, 208 (in Ukr.).

V. V. DENYSIUK. DIACHRON PHRASEOLOGY IN RUSSIAN STUDIES: VECTORS OF RESEARCH AND PROBLEMS

Summary. Introduction. *The urgency is due to the need to analyze the state of research on the formation of the phraseological fund of East Slavic languages, which will determine the correct vectors of its study, to identify trends inherent in a particular period or genre.*

Purpose. *The purpose of the article is to analyze of studies representing the diachronic approach in the study of phraseology of the Russian language.*

Methods. *To achieve this goal the following methods are used: analysis of the empirical basis and its critical interpretation.*

Results. *The article attempts to analyze the state of study of historical phraseology in linguistics. A good deal of attention is focused on key works for diachronic phraseology. Due to the large number of scientific studies, detailed attention is focused on key works for diachronic phraseology. The analysis showed that in Russian studies there is no single approach to the study of phraseology in diachrony. The selection criteria are based on the criteria used by synchronists, which projects a one-sided vector of research into the history of phraseology from the present to the past.*

It was established that the main problem is the source base. Despite the sufficient number of written memoirs, researchers use texts without taking into account chronology, variability, territorial (and hence linguistic) affiliation. Therefore, there is no reason to consider their conclusions sufficiently substantiated in terms of forming the phraseological fund of other East Slavic languages.

Originality. *An unbiased analysis of works on the historical phraseology of the Russian language was carried out, which made it possible to identify a lot of problems. The lack of clear signs of phraseology in diachrony and source bas is the main problem.*

Conclusion. *Analysis of a small number of works devoted to the study of the development of the phraseological fund of the Russian language, showed an active interest in this problem. A broad understanding of phraseology determined the object of study. It is all combinations of words that are characterized by reproducibility in a relatively stable form. The objective approach to the selection of the source base and its correct interpretation in terms of diachronic rather than synchronous linguistics remains problematic.*

We see the research prospects in the analysis of the state of study of Ukrainian and Belarusian diachronic phraseology. It will allow us to develop clear approaches to the study of the history of the phraseological fund of each of the East Slavic languages.

Key words: *phraseology, stable combination of words, diachrony, synchrony, diachronic phraseology, historical phraseology.*

Надійшла до редакції 05.09.20

Прийнято до друку 10.10.20